

Anita Żurek
Szczecin

Style wychowania doświadczane w dzieciństwie jako korelaty religijności osób dorosłych Pilotażowe badania empiryczne wśród rodziców dzieci przygotowujących się do sakramentu eucharystii

Wstęp

Rodzina jest pierwszym i naturalnym środowiskiem rozwojowym dziecka. Poprzez wzajemne oddziaływanie członków rodziny na siebie kształtuje się rozwój osoby, jego zachowania wobec siebie i innych. Zaspakajane są jego podstawowe potrzeby. W środowisku rodzinnym dziecko wprowadzane jest w świat wartości, w nim buduje się jego relacja do Boga. Papież Jan Paweł II w Adhortacji Apostolskiej *Familiaris Consortio* ukazuje, że „zadanie wychowania wypływa z najbardziej pierwotnego powołania małżonków do uczestnictwa w stwórczym dziele Boga: rodząc w miłości i dla miłości nową osobę, która sama w sobie jest powołana do wzrostu i rozwoju, rodzice tym samym podejmują zadanie umożliwienia jej życia w pełni ludzkiego”¹.

Niniejszy artykuł przedstawia problematykę związaną ze stylami wychowania doświadczanymi w dzieciństwie oraz religijnością w dorosłości, które w literaturze przedmiotu są szeroko podejmowane. Na temat stylów wychowania w rodzinie pisało wielu polskich pedagogów i psychologów wychowawczych, wśród nich: Maria Przetacznik-Gierowska, Czesław Czapów, Maria Ziemska, Maria Braun-Gałkowska, Mieczysław Plopa, Maria Ryś. Problematyka religijności jest również w szeroki sposób opisywana i przedstawiana w publikacjach między innymi Gordona Allporta czy Wernera Gruehna lub polskich badaczy: Józefa Pastuszki, Zdzisława Chlewińskiego czy Władysława Prężyny.

¹ Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym Familiaris Consortio* 36, [w:] M. Romanek [red.], *Adhortacje Apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 1, Kraków 2006, s. 141.

Zasadniczym problemem artykułu jest szukanie odpowiedzi na podstawowe pytanie problemowe: czy istnieją korelaty stylów wychowania doświadczanych w dzieciństwie i religijności osób dorosłych? oraz które style wychowania współistnieją, wiążą się najmocniej z religijnością w życiu osób dorosłych?

Artykuł składa się z czterech części, z których pierwsze dwie są teoretyczne a dwie kolejne badawcze. Pierwsza część artykułu poświęcona została tematyce stylów wychowania, w drugiej natomiast opisana została problematyka religijności. W trzeciej części artykułu, metodologicznej, postawiono problem badawczy i hipotezę. Znajduje się w nim również opis rzetelnych i trafnych narzędzi badawczych wykorzystanych w badaniu. W celu zweryfikowania postawionej hipotezy wykorzystano dwa kwestionariusze: Analizy Stylu Wychowania w Rodzinie. Rodzina Pochodzenia Marii Ryś oraz Skala Centralności Religijności Stefana Hubera. Ta część zawiera również charakterystykę badanej grupy. W czwartej części poddano weryfikacji postawioną hipotezę. Dla wyników uzyskanych z ankiet wykonano obliczenia statystyczne. W celu sprawdzenia korelacji między dwiema zmiennymi (stylami wychowania doświadczanymi w dzieciństwie i religijnością w dorosłości) wykorzystano współczynnik korelacji Rho Spearmana.

W zakończeniu artykułu znajdują się wnioski z przeprowadzonych badań a wykorzystana literatura do opisu części teoretycznej znajduje się w bibliografii.

1. Style wychowania w rodzinie

Rodzina jako wspólnota osób pełni określone role i funkcje wobec dziecka. W niej dziecko uczy się pierwszych relacji interpersonalnych oraz pierwszych wzorców zachowania. Środowisko rodzinne wywiera ogromny wpływ na życie każdego człowieka, ponieważ dokonuje się on nie tylko w wyniku świadomych, zaplanowanych zabiegów wychowawczych, ale przede wszystkim poprzez codzienne przebywanie ze sobą jako oddziaływanie niezamierzone. Spełnianie funkcji wychowawczych oraz rodzaj i skutki oddziaływań rodziców na dziecko, zależą w dużej mierze od relacji i odnoszenia się rodziców wobec siebie i ich postaw wobec dziecka². Zachowania dziecka i jego wybory w dorosłości mają związek ze stylami wychowania doświadczanymi w dzieciństwie.

² M. Jankowska, *Postawy rodzicielskie a poziom nadziei podstawowej i religijność personalna/apersonalna u młodych dorosłych*, „Fides et Ratio” 3 (2013), s. 130; M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, Warszawa 1997, s. 156; T. Gosztyła, *Rodzinne uwarunkowania dojrzałej religijności młodzieży*, Lublin 2010, s. 63.

W literaturze przedmiotu można znaleźć różne wyjaśnienia pojęcia stylu wychowania.

W słowniku pedagogicznym style wychowania występują pod terminem *kie rowanie wychowawcze*, które oznacza ogół czynności i dyrektyw, których celem jest wywołanie u wychowanków postępowania pożądanego przez osobę kierującą³. W ujęciu Marii Przetacznik-Gierowskiej i Ziemowita Włodarskiego style wychowania to niejako odbicie sposobów i metod oddziaływania na dziecko przez wszystkich członków rodziny⁴. O tym w jakim stylu zostanie wychowane dziecko decydują rodzice. Oni w sposób świadomy bądź nieświadomy przenoszą własne doświadczenia z dzieciństwa implikując je na grunt stworzonej przez siebie wspólnoty rodzinnej. Niezmiernie ważne jest, aby styl wychowania w rodzinie był konsekwentny i powinien wynikać z jasno określonych zasad postępowania wobec dziecka. Jeśli postępowanie wobec dziecka ma charakter zmiennej i przypadkowej a stawiane mu wymagania są niejednorodne, wtedy trudno mu jest przyswoić zarówno normy społeczne jak i moralne⁵.

Literatura z obszaru psychologii i pedagogiki prezentuje różne klasyfikacje stylów wychowania w rodzinie. Najczęściej opisywane są trzy podstawowe: autokratyczny, demokratyczny oraz liberalny. Każdy z nich niesie za sobą konkretne skutki wychowawcze oraz wpływa na atmosferę środowiska rodzinnego. Zaproponowany przez Marię Ryś podział stylów na autokratyczny, demokratyczny, liberalny kochający i niekochający został przyjęty w niniejszym artykule za podstawowy.

Styl autokratyczny określany jest również *autorytatywnym, podejściem restrykcyjnym* lub *autorytarnym*⁶. Rodzice posiadają władzę i kontrolę nad każdą sytuacją w rodzinie. Oni decydują o wszystkich sprawach rodzinnych, nie liczą się ze zdaniem dziecka, hamując tym samym jego aktywność i samodzielność. Charakterystyczne dla tego stylu jest instrumentalne traktowanie dziecka, brak poszanowania jego godności, uczuć i pragnień. Wymaga się od niego bezwzględnego posłuszeństwa nakazom, od których nie ma odwołania⁷. Maria Ryś opisując styl autokratyczny zwraca uwagę na fakt, że w rodzinach tych większy nacisk kładzie się na wypełnianie obowiązków niż na zaspokajanie potrzeb członków rodziny. Dziecko zna zakres swoich praw i obowiązków oraz jest świadome konsekwencji. Rodzice są zdania, że angażowanie

³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007, s. 174.

⁴ M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, t. 2, Warszawa 2002, s. 127.

⁵ Zob. tamże, s. 128-129.

⁶ Zob. R. MacKenzie, *Kiedy pozwolić? Kiedy zabronić?*, Gdańsk 2001, s. 37.

⁷ Zob. M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, s. 129; C. Czapów, *Rodzina a wychowanie*, Warszawa 1968, s. 153.

uczuc w wychowanie dziecka psuje je, dlatego są powściągliwi w ich okazywaniu. Nie przywiązują uwagi do chwalenia dziecka, ponieważ wszelkie jego postępy uznają za rzecz oczywistą. Błędy, które popełnia dziecko wychwytyują i krytykują. Nie stosują nagród a najważniejszym środkiem wychowawczym według nich jest kara⁸. Wychowanie autokratyczne prowadzi do poczucia winy, zależności, przesadnej uległości. Osoba nie jest w stanie działać i myśleć samodzielnie⁹.

Najbardziej korzystnym dla prawidłowego rozwoju dziecka jest styl demokratyczny. Pomaga on osiągnąć w krótszym czasie przyjęte cele wychowawcze szanując uczucia dziecka¹⁰. Dyscyplinę dziecka osiąga się poprzez stosowanie nagród a nie kar. Dziecko czynnie uczestniczy w życiu rodziny. Szanowane są jego prawa i uczucia. Rodzice pozwalają na współdecydowanie, nie narzucają swojego zdania raczej przedstawiają argumenty. Troszczą się o rozwój wszystkich członków rodziny. Darzą się wzajemnym zaufaniem i życzliwością¹¹. Dziecko wychowane w stylu demokratycznym wykazują się niezależnością, wykazują inicjatywę oraz ciekawość poznawczą. Jest odpowiedzialne, samodzielne, z życzliwością i szacunkiem odnosi się do drugiego człowieka¹².

Styl wychowania liberalnego w rodzinie również wpływa na kształtowanie się osobowości dziecka. Rodzic liberalny nie narzuca dziecku swojej woli, pozostawia swobodę i wolność w działaniu i podejmowaniu decyzji¹³. Maria Rys liberalny styl wychowania dzieli na: liberalno kochający i liberalno niekochający. Styl liberalny kochający charakteryzuje rodziców, którzy kochają swoje dziecko i okazują mu miłość. Pozwalają mu na spontaniczne zachowania, przy czym rzadko interweniują. Zapewniają mu swobodę w podejmowaniu decyzji oraz w wyborze postaw. Uważają, że właściwych wyborów dokona, gdy dorosnie¹⁴. Styl liberalny niekochający występuje w tych rodzinach, gdzie rodzice przejawiają wobec dziecka obojętność. Nie okazują mu uczuć, są wycofani, nie wchodzą w nim w bliskie relacje oraz nie interesują się jego życiem¹⁵. Charakterystyczne dla stylu liberalnego (zarówno kochającego jak i niekochającego) jest nie stawianie dziecku wymagań. Mieczysław Łobocki podobnie jak inni pedagodzy stwierdza jednoznacznie, iż styl liberalny jest szkodliwy

⁸ M. Ryś, *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*, Warszawa 2004, s. 19.

⁹ M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, s. 130.

¹⁰ R. MacKenzie, *Kiedy pozwolić? Kiedy zabronić?*, s. 50.

¹¹ M. Ryś, *Systemy rodzinne*, s. 17.

¹² M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2003, s. 312.

¹³ M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, s. 131.

¹⁴ M. Ryś, *Systemy rodzinne*, s. 18.

¹⁵ Tamże, s. 18.

wychowawczo. Dzieci wychowane w tym stylu są niezdyscyplinowane, skoncentrowane na sobie a także mają trudności w podejmowaniu długotrwałego wysiłku¹⁶.

Przedstawione style wychowania są ważnym, ale nie jedynym czynnikiem kształtującym osobowość dziecka, nabiera on właściwego znaczenia w powiązaniu z postawami rodziców, z więzią emocjonalną i atmosferą panującą wśród członków rodziny. Każdy ze stylów pociąga za sobą określone skutki wychowawcze, które zależą od wieku dziecka i siły natężenia danego stylu. Rodzina jest również pierwszym i naturalnym środowiskiem wychowania religijnego dziecka. Wprowadzenie dziecka w świat wartości odbywa się w sposób naturalny, gdy dziecko jest świadkiem i uczestnikiem wspólnej modlitwy, udziału w nabożeństwach. Skuteczność wychowania religijnego dziecka zależy od atmosfery panującej w rodzinie, poprawnych relacji a także od przestrzegania Dekalogu w zachowaniach wewnątrzrodzinnych oraz społecznych. W rodzinie tworzy się w dziecku obraz Boga, który w dużym stopniu zależy od zachowań i postawy ojca¹⁷.

2. Problematyka religijności

Problematyka religijności jest bardzo szeroka. Znajduje swoje odniesienie w teologii, socjologii jak również w psychologii. Wywiera ona wpływ na wszystkie sfery i obszary życia człowieka. Jest indywidualnym, odrębnym dla każdego stosunkiem człowieka jako podmiotu do Boga oraz wszystkiego co jest nadprzyrodzone. Religijność jest subiektywnym odniesieniem oraz przyjęciem Boga jak i związku jaki istnieje pomiędzy Nim a człowiekiem.

Pojęcie religijność pochodzi od rzeczownika „religia” (łac. *religio*), oznaczającego „całokształt przeżyć i postaw osobistych oraz wydarzeń i struktur społeczno-kulturowych, wyrażających w różny sposób relacje zależności człowieka od rzeczywistości ponadświatowej (transcendentnej)”¹⁸. Czesław Walesa określa religijność jako „wszystko to, co człowiek przeżywa, doznaje, doświadcza, a także to wszystko, co się w nim dzieje, zachodzi, funkcjonuje w bezpośrednim związku z jego ustosunkowaniem się do Boga”. Religijnością w tym ujęciu jest więc relacja człowieka do Boga oraz jakość więzi i stosunek wobec Niego¹⁹.

¹⁶ M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, s. 313.

¹⁷ M. Wolicki, *Wychowanie do wartości*, Wrocław 1999, s. 29-30; G. Godawa, *Asymetria w wychowaniu religijnym w rodzinie*, „Studia Socialia Cracoviensia” (2010), nr 2, s. 165.

¹⁸ W. Łydka, *Religia*, [w:] A. Zuberbier [red.], *Słownik teologiczny*, Katowice 1989, s. 497.

¹⁹ Cz. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, [w:] Z. Chlewiński [red.], *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 144; por. także Cz. Walesa, *Psychologiczna analiza zmian w rozwoju religijności człowieka*, „Roczniki Filozoficzne” (1997), nr 4, s. 110.

Religijność jest osobowym kontaktem z Bogiem, z którym człowiek nawiązuje dialog. Kontakt ten nazywany jest przeżyciem religijnym. Relacja ta uzewnętrznia się przez praktyki religijne, posiadaną i realizowaną hierarchię wartości oraz moralność. Własne przeżycia i doświadczenia człowiek skupia na Bogu a one wraz z cechami osobowości stanowią o religijności osoby²⁰. Inni autorzy również zwracają uwagę na powyższe aspekty. Józef Pastuszka uznaje, że religijność to „[...] forma osobistych przeżyć religijnych człowieka, bezpośrednim, wyrosłym z jego osobowości stosunkiem do Boga”²¹, a Zdzisław Chlewiński, że to „[...] całokształt przekonań, doświadczeń i zachowań podmiotu związanych z przeżywaniem relacji do świata transcendentnego Boga”²². Tym co wyróżnia religijność od innych funkcji psychicznych człowieka jest przedmiot postawy. Przedmiotem religijnym zazwyczaj określa się Boga, podmiotem religijnym człowieka a doświadczenie, przeżycie religijne pozwala na nawiązanie kontaktu i dialogu osoby z Bogiem²³. Bóg staje się dla człowieka Kimś, kto wskazuje drogę, uczy jak żyć, jaką przyjąć hierarchię wartości. Konsekwencją relacji budowanej z Bogiem jest działanie człowieka, zachowywanie się w określony sposób. Na postawę religijną składają się więc trzy komponenty: intelektualno-poznawczy (pozwala na określenie przedmiotu religijnego), emocjonalny (miernik odczuwalnej przez podmiot bliskości względem przedmiotu) i behawioralny (posiadane przez podmiot dyspozycje do działania, określone zachowania wobec przedmiotu)²⁴.

Gordon Allport i Michael Ross, a następnie Daniel Batson²⁵ wskazują na różne rodzaje religijności, jakie mogą cechować osobę: religijność zewnętrzna – praktyki religijne i religia służą uzyskaniu własnych celów a wartości i zalecenia przez nią przekazywane nie są ani istotne ani realizowane w codziennym życiu. Człowiek wybiera z religii to co mu w danej chwili pasuje. Ten rodzaj religijno-

²⁰ Por. M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania religijności*, Lublin 2003, s. 14; W. Prężyna, *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin 1981, s. 43; S. Głaz., *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2003, s. 11; W. Prężyna, *Intensywność postawy religijnej a osobowość*, Lublin 1973, s. 54.

²¹ J. Pastuszka, *Osobowość a religijność człowieka*, „Roczniki Filozoficzne” (1964), nr 4, s. 9.

²² Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, [w:] H. Zimoń [red.], *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, Lublin 2000, s. 100.

²³ Por. W. Prężyna, *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, s. 44; J. Szymołon, *Poziom narcyzmu a typ relacji do Boga*, „Zeszyty Naukowe KUL” (2000), nr 3-4, s. 45.

²⁴ Por. J. Bielecki, *Wybrane metody badania postaw wartościujących i religijnych*, [w:] S. Siek [red.], *Wybrane metody badania osobowości*, Warszawa 1993, s. 384; M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania religijności*, s. 20; J. Kostrzewski, *Postawy religijne rodziców dzieci i młodzieży lekko upośledzonej umysłowo*, „Roczniki Pedagogiki Specjalnej” (1997), nr 8, s. 234.

²⁵ Por. G.W. Allport jako pierwszy wyróżnił religijność wewnętrzną i zewnętrzną. C.D. Batson dołączył do tego religijność poszukującą (*open-ended*). Zob. M. Kasik, *Religijność a osobowość. Typy postaw religijnych a obraz siebie*, diecezja.wloclawek.pl/ttn/tom_1/kasik.rtf (27.06. 2015).

ści charakterystyczny jest dla osób niedojrzałych osobowościowo, egoistycznych i egocentrycznych; religijność wewnętrzna – należy do struktury osobowości człowieka, jest celem sama w sobie i nadaje życiu sens. Człowiek przyjmuje i realizuje wszystkie aspekty wiary. Religia pozwala zrozumieć otaczającą go rzeczywistość i jest znaczącym czynnikiem w jego zachowaniach czy podejmowanych decyzjach. Religijnością wewnętrzną jest charakteryzują się ludzie o dojrzałej osobowości otwarci na wartości takie jak miłość bliźniego, pomoc i życzliwość²⁶; religijność poszukująca – religia pomaga zrozumieć i rozwiązać problemy duchowe. Człowiek szuka odpowiedzi na ważne dla niego pytania. Osoba, która przeżywa swoją religijność w ten sposób, zdaje sobie sprawę, że nie wie i prawdopodobnie nie będzie znała ostatecznej prawdy i pełnej odpowiedzi na istotne dla niej pytania. Mając świadomość, że dawanie odpowiedzi są tylko częściowe i podlegają zmianom, to nie przestaje ich poszukiwać²⁷.

W niniejszych rozważaniach przyjęta została definicja religijności Stefana Hubera, która wskazuje, iż religijność to zdolność postrzegania i odbierania świata. Im bardziej centralna staje się religijność, tym bardziej oddziałuje ona na myślenie, przeżycia i zachowania osoby. Stefan Huber podjął próbę syntezy koncepcji Charlesa Glocka oraz Gorgona Allporta w jeden wielowymiarowy model religijności. W modelu tym pozostał motywacyjny charakter religijności, którym interesował się Gordon Allport, oraz wymiary zaangażowania religijnego wyodrębnione przez Charlesa Glocka: przekonania religijne, praktyki religijne, doświadczenie religijne, wiedza religijna i konsekwencje religijności. Przez cztery pierwsze wyraża się zaangażowanie religijne człowieka. Stefan Huber w wymiarze praktyk religijnych oddzielił kult i modlitwę²⁸. Uzyskana w ten sposób struktura religijności obejmuje pięć elementów: *zainteresowanie problematyką religijną, przekonania religijne, modlitwa, kult i doświadczenie religijne*²⁹.

Zainteresowanie problematyką religijną. Wymiar ten odnosi się do aspektu poznawczego treści religijnych, ale nie uwzględnia aspektu osobistej akcepta-

²⁶ Por. G.W. Allport, J.M. Ross, *Personal religious orientation and prejudice*, „Journal of Personality and Social Psychology” (1967), nr 5, s. 432-443; D.T. Kenrick, S.L. Neuberg, R.B. Cialdini, *Psychologia społeczna*, Gdańsk 2006, s. 564; W. Wosińska, *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004, s. 491; M. Kasik, *Religijność a osobowość*; R. Jaworski, *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin 1989, s. 40-41.

²⁷ Por. D.T. Kenrick, S.L. Neuberg, R.B. Cialdini, *Psychologia społeczna*, s. 564; Wosińska W., *Psychologia życia społecznego*, s. 492; M. Kasik, *Religijność a osobowość*.

²⁸ Por. B. Zarzycka, *Skala Centralności Religijności Stefana Hubera*, „Roczniki Psychologiczne” (2007), nr 1, s. 136-139; S. Bukalski, *Style przywiązaniowe nupturientów oraz inne czynniki psychologiczne jako predyktory jakości narzeczeństwa. Analiza empiryczna*, Szczecin 2013, s. 163-164.

²⁹ B. Zarzycka, *Skala Centralności*, s. 139.

cji. Twierdzenia w tym wymiarze określają stopień myślenia na tematy religijne oraz poszukiwanie wiadomości w tej tematyce.

Przekonania religijne. Skala określa stopień subiektywnego odniesienia osoby badanej do treści religijnych oraz otwartości tej osoby na prawdy objawione w tych treściach.

Modlitwa. Wymiar ten obejmuje osobiste zaangażowanie w budowanie relacji z Bogiem poprzez częstość i intensywność modlitwy.

Kult. Skala w tym wymiarze wskazuje na udział osób badanych w praktykach religijnych i na subiektywną ważność angażowania się tych osób w nabożeństwa religijne.

Doświadczenie religijne. Ostatni wymiar skali odnosi się do osobistego doświadczenia działania Boga w życiu człowieka³⁰.

3. Metodyka badań

Przedmiotem badań w niniejszym artykule jest korelacja zachodząca między dwoma zmiennymi opisanymi powyżej – stylami wychowania doświadczanymi w dzieciństwie a religijnością tych osób w dorosłości. Postawiono następujący problem badawczy: czy istnieją korelaty stylów wychowania doświadczanych w dzieciństwie i religijności osób dorosłych?; które style wychowania współistnieją, wiążą się najmocniej z religijnością w życiu osób dorosłych? W celu odpowiedzi na przedstawione pytanie problemowe sformułowana została następująca hipoteza badawcza: zakładam, że istnieją związki stylów wychowania doświadczanych w dzieciństwie, które korelują z religijnością w dorosłości.

Empiryczna weryfikacja powyższych hipotez wymaga zastosowania określonych narzędzi badawczych. W badaniach wykorzystano: Kwestionariusz Analizy Stylu Wychowania w Rodzinie. Rodzina Pochodzenia Marii Ryś oraz Polską adaptację Skali Centralności Religijności Stefana Hubera. Wykorzystane do badania metody są narzędziami wiarygodnymi, rzetelnymi i trafnymi. Wskaźniki te opisane są w literaturze psychologicznej³¹.

Kwestionariusz Style Wychowania w Rodzinie. Rodzina Pochodzenia służy określeniu stylu w jakim osoba badana została wychowana, przez odniesienie się do swojej rodziny pochodzenia. Kwestionariusz Stylów Wychowania został umieszczony w badaniach nad systemami rodzinnymi, które Maria Ryś oparła

³⁰ Zob. B. Zarzycka, *Skala Centralności*, s. 141-142; D. Krok, *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*, Opole 2009, s. 189-190.

³¹ Zob. M. Ryś, *Systemy rodzinne*, s. 18-20; zob. B. Zarzycka, *Polska adaptacja skali Centralności Religijności S. Hubera*, [w:] M. Jarosz [red.], *Psychologiczny pomiar religijności*, Lublin 2011, s. 238-249; B. Zarzycka, *Skala Centralności*, s. 143-155.

na typologii rodzin według Davida Fielda³². Kwestionariusz uwzględnia trzy podstawowe style: demokratyczny, autokratyczny oraz liberalny, który według Marii Ryś przybierać może dwie skrajnie różne formy: styl liberalny kochający oraz styl liberalny niekochający. Narzędzie badawcze zawiera dwa zestawy, w każdym po 34 twierdzenia. Pierwszy zestaw zdań dotyczy matki, drugi ojca. Osoba badana odwołuje się do swojego okresu dzieciństwa (do ok. 12 roku życia) i ocenia zachowania matki i ojca na pięciostopniowej skali. Do każdego zdania ustosunkowuje się wstawiając do wyboru: 3 – jeśli zdecydowanie zgadza się ze stwierdzeniem, 2 – raczej zgadza się, 1 – raczej nie zgadza się, 0 – zupełnie nie zgadza się oraz x – jeśli nie potrafi określić. Przy zliczaniu punktów – wszystkie punkty: 3, 2, 1, 0 zachowują swoją wartość, natomiast x ma wartość 1,5 punktu³³. Demokratycznemu stylowi (matki i ojca) przypisano następujące twierdzenia: 5, 6, 7, 8, 13, 15, 20, 21, 25, 31; dla stylu autokratycznego: 1, 2, 3, 10, 12, 16, 22, 27, 28, 30; dla stylu liberalno – kochającego: 5, 6, 9, 14, 18, 19, 21, 25, 31, 33; dla stylu liberalno – niekochającego: 4, 9, 11, 17, 23, 24, 26, 29, 32, 34³⁴. W badaniu można uzyskać od 0 do 30 punktów dla danego stylu. Wyniki w przedziale 27 – 30 wskazują na bardzo wysokie natężenie cech danego wymiaru; 24 – 26 wysokie; 21 – 23 średnie; 11 – 20 niskie; 0 – 10 bardzo niskie natężenie. Natomiast różnica występująca w wynikach matki i ojca – jeśli jest mniejsza niż 5 świadczy o dużej zgodności; 6 – 9 o średniej, > 10 o dużej rozbieżności. Aby można było uznać styl w danej rodzinie za demokratyczny wynik musi być wyższy od 20, przy czym w skali stylu autokratycznego i liberalnego niekochającego powinien być niższy niż 20³⁵.

Natomiast drugi z zastosowanych w badaniach kwestionariuszy Skala Centralności Religijności służy do badania religijności w pięciu wymiarach: zainteresowanie problematyką religijną, przekonania religijne, kult, modlitwa, doświadczenie religijne. Składa się z piętnastu pytań, po trzy do każdego z wymiarów. Końcowy wynik wskazuje na umiejscowienie oraz autonomię konstruktów religijności wśród wszystkich wymiarów życia osoby. Wskazuje on także na motywację w konkretnych zachowaniach³⁶. Polska adaptacja Skali Centralności Religijności Hubera (C-15) jest narzędziem wiarygodnym, rzetelnym i trafnym. Oszacowania rzetelności skali C-15 dokonano obliczając jej zgodność wewnętrzną według wzoru α Cronbacha wynosi od 0,82 do 0,93, a stabilność

³² M. Ryś, *Systemy rodzinne*, s. 10-16.

³³ Tamże, s. 49.

³⁴ Tamże, s. 52-53.

³⁵ Tamże, s. 20.

³⁶ B. Zarzycka, *Skala Centralności*, s. 142; D. Krok, *Religijność a jakość*, s. 190; S. Bukalski, *Style przywiązaniowe nupturientów oraz inne czynniki psychologiczne jako predyktory jakości narzeczeństwa*, s. 165.

bezwzględna techniką powtórnego badania (test-retest). Trafność teoretyczną skali ustalono za pomocą analizy czynnikowej, która potwierdziła możliwość wyodrębnienia opisanych wcześniej pięciu wymiarów. Trafność kryterialna ustalona została metodą korelacji z wynikiem innych metod do badania religijności (m.in. Skali Centralności Postawy Religijnej Prężyny i Skali Relacji do Boga Hutsebauta). Moc dyskryminacyjną obliczono dzięki współczynnikowi korelacji punktowo-czteropolowej ϕ Yule'a. Uzyskane wyniki wskazują na to, że skala C-15 w wysokim stopniu różnicuje badanych odnośnie mierzonych aspektów religijności. Można więc stwierdzić, że skala C-15 na pewno wnosi nowy aspekt do badań nad religijnością, czyli możliwość badania centralności w pięciu wyszczególnionych wymiarach³⁷.

Pilotażowe badania były przeprowadzone wśród rodziców dzieci przygotowujących się do sakramentu pokuty i eucharystii w lutym 2015 r. w jednej ze szczecińskich parafii. Badaniami zostały objęte wszystkie osoby obecne w danym dniu na spotkaniu. Grupa nie jest reprezentatywna (w sensie socjologicznym) dla rodziców Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej, których dzieci przygotowują się do tych sakramentów. Badania służą analizie korelacji między stylami wychowania w rodzinie doświadczanymi w dzieciństwie a religijnością tych osób w dorosłości. W badaniach wzięły udział 63 osoby, w tym 51 kobiet i 12 mężczyzn a uzyskane wyniki są istotne tylko w tej badanej grupie.

Uzyskane w trakcie badania dane dotyczące respondentów na podstawie metryki biograficznej pozwalają dokonać charakterystyki badanej grupy w aspekcie takich czynników jak: wiek, wykształcenie, stan cywilny, liczba posiadanych dzieci.

Tabela 1. Wiek badanych osób

Wiek badanych	Kobiety		Mężczyźni		Suma	
	N	%	N	%	N	%
25-30	7	11	–	–	7	11
31-35	21	33	1	2	22	35
36 i więcej	23	37	11	17	34	54
Razem	51	81	12	19	63	100

Wśród kobiet najliczniejszą grupę (37%) stanowią kobiety w przedziale wiekowym 36 lat i więcej. Najmniej respondentek jest w przedziale wiekowym 25-30 lat (11% badanych osób). Wśród badanych mężczyzn najliczniejsza grupa jest w przedziale wiekowym 36 lat i więcej (17% badanych).

³⁷ Zob. B. Zarzycka, *Polska adaptacja skali*, s. 238-249; B. Zarzycka, *Skala Centralności*, s. 143-155.

Tabela 2. Wykształcenie badanych osób

Wykształcenie badanych	Kobiety		Mężczyźni		Suma	
	N	%	N	%	N	%
Podstawowe	1	2	–	–	1	2
Zawodowe	9	14	1	2	10	16
Średnie	18	28	3	5	21	33
Wyższe	23	36	8	13	31	49
Razem	51	80	12	20	63	100

W całej grupie badawczej najwięcej osób badanych posiada wyższe wykształcenie (36% wśród badanych kobiet i 13% wśród badanych mężczyzn). Tylko jedna osoba ma wykształcenie podstawowe.

Tabela 3. Stan cywilny badanych osób

Stan cywilny badanych	Kobiety		Mężczyźni		Suma	
	N	%	N	%	N	%
Panna/kawaler	6	10	2	3	8	13
Mężatka/żonaty	39	62	10	16	49	78
Rozwódka/rozwodnik	6	9	–	–	6	9
Razem	51	81	–	19	63	100

Wśród respondentów najwięcej osób żyje w małżeństwie: 62% wśród badanych kobiet i 16% wśród badanych mężczyzn.

Tabela 4. Liczba posiadanych dzieci badanych osób

Liczba posiadanych dzieci	Kobiety		Mężczyźni		Suma	
	N	%	N	%	N	%
1	18	28	3	5	21	33
2	26	41	8	13	34	54
3	4	6	1	2	5	8
4	1	2	–	–	1	2
5	2	3	–	–	2	3
Razem	51	80	12	20	63	100

Powyższa tabela prezentuje wyniki dotyczące liczby dzieci badanych osób. Najliczniejsza grupa wśród kobiet to te posiadające dwoje dzieci (41%). Wśród badanych mężczyzn (13%) stanowią ci, którzy również mają dwoje dzieci.

4. Religijność badanych osób w kontekście stylów wychowania. Analiza uzyskanych wyników

Poniższa analiza wyników jest odpowiedzią na postawioną hipotezę badawczą dotyczącą współwystępowaniu związków między stylami wychowania doświadczanymi w dzieciństwie a religijnością w dorosłości.

Tabela 5. Współczynnik korelacji stylów wychowania matki z religijnością badanej grupy (kobiety)

Wymiary religijności	Style wychowania							
	demokratyczny		autorytarny		lib. kochający		lib. niekochający	
	rho	p	rho	p	Rho	p	rho	p
Zainteresowanie p. religijną	0,217	0,125	-0,013	0,926	0,156	0,271	0,006	0,961
Przekonanie religijne	-0,064	0,655	0,084	0,557	-0,059	0,678	0,047	0,738
Modlitwa	0,119	0,403	0,003	0,980	0,144	0,310	-0,030	0,832
Doświadczenie religijne	0,111	0,437	0,030	0,834	0,177	0,212	0,080	0,576
Udział w nabożeństwach	0,090	0,528	-0,009	0,949	0,135	0,343	0,065	0,648
Suma	0,133	0,351	0,011	0,937	0,144	0,310	0,038	0,786

W uzyskanych wynikach korelacji Rho Spearmana matki z religijnością kobiet brak jest danych istotnych statystycznie dla badanej grupy. Korelacja tych dwóch czynników wskazuje jedynie pewną kierunkowość, która może oznaczać wzrost jednego czynnika a spadek drugiego lub wzrost jednego i drugiego.

Tabela 6. Współczynnik korelacji stylów wychowania ojca z religijnością badanej grupy (kobiety)

Wymiary religijności	Style wychowania							
	demokratyczny		autorytarny		lib. kochający		lib. niekochający	
	rho	p	rho	p	Rho	p	rho	p
Zainteresowanie p. religijną	0,074	0,601	0,018	0,895	0,061	0,666	0,011	0,934
Przekonanie religijne	0,079	0,580	-0,001	0,992	0,084	0,557	-0,010	0,943
Modlitwa	-0,049	0,729	0,145	0,309	-0,079	0,577	0,101	0,480
Doświadczenie religijne	-0,059	0,679	0,113	0,426	-0,056	0,692	0,150	0,293
Udział w nabożeństwach	-0,128	0,368	0,165	0,245	-0,093	0,511	0,203	0,152
Suma	-0,018	0,899	0,106	0,458	-0,010	0,939	0,106	0,458

Wynik korelacji stylów wychowania ojca z religijnością kobiet również nie wykazał wyników istotnych statystycznie a korelacja tych czynników również wskazuje na pewną kierunkowość.

Tabela 7. Współczynnik korelacji stylów wychowania matki z religijnością badanej grupy (mężczyźni)

Wymiary religijności	Style wychowania							
	demokratyczny		autorytarny		lib. kochający		lib. niekochający	
	rho	p	rho	p	Rho	p	rho	p
Zainteresowanie p. religijną	0,605	0,036	-0,028	0,929	0,098	0,760	0,012	0,969
Przekonanie religijne	<u>0,501</u>	<u>0,097</u>	-0,348	0,266	0,494	0,102	-0,124	0,700
Modlitwa	0,636	0,025	<u>-0,540</u>	<u>0,069</u>	0,381	0,220	-0,148	0,645
Doświadczenie religijne	0,325	0,302	-0,491	0,104	0,128	0,690	-0,124	0,699
Udział w nabożeństwach	<u>0,561</u>	<u>0,057</u>	-0,107	0,739	<u>0,544</u>	<u>0,066</u>	0,325	0,301
Suma	0,537	0,071	-0,399	0,198	0,241	0,450	0,014	0,965

Analiza korelacji Rho Spearmana wśród badanych mężczyzn wykazała kilka wyników istotnych statystycznie. W demokratycznym stylu wychowania wzrasta zainteresowanie problematyką religijną oraz modlitwa. Oznacza to, że im wyższe było natężenie demokratycznego stylu wychowania matki, tym wśród respondentów występowało większe natężenie wskazanych wymiarów religijności. W stylu demokratycznym występują również korelacje o bardzo wysokim wskaźniku jednak nie na poziomie istotności statystycznej. Wzrasta w dorosłości przekonanie religijne i udział w nabożeństwach, im większe było natężenie tego stylu w dzieciństwie. Ujemna korelacja w stylu autorytarnym oznacza, że wzrasta wymiar religijności jakim jest modlitwa, gdy maleje

Tabela 8. Współczynnik korelacji stylów wychowania ojca z religijnością badanej grupy (mężczyźni)

Wymiary religijności	Style wychowania							
	demokratyczny		autorytarny		lib. kochający		lib. niekochający	
	rho	p	rho	p	Rho	p	rho	p
Zainteresowanie p. religijną	0,338	0,281	<u>-0,537</u>	<u>0,071</u>	0,451	0,140	<u>-0,570</u>	<u>0,052</u>
Przekonanie religijne	0,643	0,023	-0,382	0,220	0,546	0,066	-0,408	0,187
Modlitwa	0,631	0,027	<u>-0,555</u>	<u>0,060</u>	0,541	0,068	-0,701	0,011
Doświadczenie religijne	0,700	0,011	-0,391	0,207	0,619	0,031	-0,448	0,143
Udział w nabożeństwach	0,595	0,040	-0,436	0,155	0,779	0,002	-0,437	0,155
Suma	0,682	0,014	-0,478	0,115	0,680	0,014	<u>-0,568</u>	<u>0,053</u>

doświadczenie autorytarnego stylu ze strony matki. Na uwagę zasługuje jeszcze jeden bardzo wysoki wynik korelacji na poziomie istotności 0,066. Jeśli wysokie było natężenie liberalno kochającego stylu wychowania to wzrastał również wśród respondentów udział w nabożeństwach.

Analiza korelacji badanej grupy przedstawiona w powyższej tabeli wykazała, że na poziomie istotności 0,023 w demokratycznym stylu wychowania wzrastają przekonanie religijne oraz modlitwa, na poziomie istotności 0,011 wzrasta doświadczenie religijne a na poziomie 0,04 wzrasta udział w nabożeństwach. Jeśli występowało wysokie natężenie w liberalno kochającym stylu wychowania to również w korelacji Rho Spearmana występują wyniki istotne statystycznie wzrasta w tym stylu doświadczenie religijne na poziomie istotności 0,031 oraz udział w nabożeństwach na poziomie bardzo wysokim bo 0,002. Ujemna korelacja występuje w liberalno niekochającym stylu wychowania. Oznacza to, że kiedy malało natężenie tego stylu wychowania wzrastało natężenie modlitwy na poziomie istotności 0,011.

W doświadczeniach stylu wychowania ojca a religijnością dorosłego mężczyzny można zauważyć wiele wyników istotnych statystycznie jak również wyników bardzo wysokich. Współwystępowanie danych stylów wychowania z wymiarami religijności w życiu dorosłym może być potwierdzeniem teorii, że obraz Boga jest kształtowany w dziecku na wzór obrazu własnego ojca. Być może ma to również przełożenie na życie religijne co mogłoby sugerować uzyskanie wysokich wyników pomiędzy stylami wychowania ojca i religijnością w życiu dorosłym.

Zakończenie

Głównym celem zrealizowanych badań pilotażowych było poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy doświadczone style wychowania w rodzinie w jakimś stopniu łączą się z religijnością w dorosłości. Współwystępowanie to było poszukiwanie wśród stylu wychowania: demokratycznego, autorytarnego, liberalno kochającego i liberalno niekochającego a religijnością mierzoną w pięciu wymiarach: zainteresowanie tematyką religijną, przekonanie religijne, modlitwa, doświadczenie religijne, udział w nabożeństwach.

Uzyskane wyniki umożliwiają zaobserwowanie pewnej kierunkowości i współwystępowania stylu wychowania z czynnikami religijności. Najwyższe współczynniki korelacji tych zmiennych uzyskane zostały w badanej grupie mężczyzn. Występowanie wysokiego natężenia stylu liberalno-kochającego doświadczanego ze strony ojca koreluje z udziałem w nabożeństwach dla tej badanej grupy na bardzo wysokim poziomie istotności 0,002. W demokratycznym

stylu wychowania wzrastają cztery wymiary religijności (przekonanie religijne, modlitwa, doświadczenie religijne oraz udział w nabożeństwach). Także ogólny wynik religijności wzrasta w dorosłości gdy w dzieciństwie ojcowie realizowali demokratyczny styl wychowania. Wszystkie powyższe związki są na poziomie istotności statystycznej. Ujemna korelacja wystąpiła w stylu liberalno niekochającym na poziomie 0,011 co wskazuje na pewną prawidłowość: kiedy spada natężenie tego stylu wychowania wzrasta natężenie modlitwy.

Analiza uzyskanych wyników ma jednak swoje ograniczenia. Wprowadzenie innych konfiguracji czynników, zastosowanie większej ilości kwestionariuszy badających rzeczywistość religijności, czy większa grupa respondentów zmieniłyby lub poszerzyły uzyskane dane.

W nawiązaniu do badań pilotażowych można próbować wyciągnąć wnioski praktyczno pastoralne, określić strategię działania, które dotyczyłyby tych badanych czynników. Style wychowania doświadczane w dzieciństwie mają określony wpływ na życie i funkcjonowanie dziecka w społeczeństwie. Wydaje się być bardzo ważnym zadaniem uświadamianie rodziców i przekazywanie wiedzy o najbardziej korzystnych i sprzyjających rozwojowi dzieci stylach wychowania. Ukazywanie ogromnej roli rodziny w wychowaniu religijnym dziecka poprzez przekazywanie odpowiednich wzorców: udział w nabożeństwach, wspólne doświadczenie modlitwy, ukazywanie świata wartości i kierowanie się nimi w codziennym życiu. Rodzina również odgrywa znaczącą rolę w wychowaniu psychicznym i społecznym dziecka. Rodzina jest pierwszym i naturalnym miejscem, z którego dziecko czerpie wzorce zachowanie i osobistego odniesienia do Boga i drugiego człowieka. Instytucjami wspierającymi w wychowaniu rodziców jest szkoła a w niej współpraca z wychowawcami i nauczycielami oraz parafia, a tu konkretne działania planowane przez proboszcza i współpracującego z nim katechetów.

Zaprezentowane rozważania teoretyczne oraz wynikająca z nich analiza empiryczna dotycząca religijności w świetle doświadczanych stylów wychowania okazują się ważne zarówno w sensie społecznym i duszpasterskim. Przeprowadzone badania potwierdzają pewien kierunek powiązań między tymi czynnikami. Warto poszerzać tego typu badania na licznych grupach i z wykorzystaniem większej ilości narzędzi badawczych.

Streszczenie

Niniejszy artykuł przedstawia problematykę związaną ze stylami wychowania doświadczanymi w dzieciństwie oraz religijnością w dorosłości. Rodzina jako naturalne i pierwsze środowisko rozwoju dziecka ma wpływ na kształtowanie wzorców zachowań w późniejszym życiu.

Artykuł składa się z czterech części. Dwie pierwsze części są rozważaniami teoretycznymi a dwie kolejne badawczymi. W części teoretycznej opisana została problematyka stylów wychowania: demokratycznego, autorytarnego, liberalno-kochającego i liberalno-niekochającego oraz religijność. Trzecia część przedstawia zasadniczy problemem artykułu, którym jest poszukiwanie odpowiedzi na podstawowe pytania: czy istnieją korelaty stylów wychowania doświadczanych w dzieciństwie i religijności osób dorosłych? oraz które style wychowania współistnieją, wiążą się najmocniej z religijnością w życiu osób dorosłych? W celu zbadania tej rzeczywistości wykorzystano dwa kwestionariusze: Analizy Stylu Wychowania w Rodzinie. Rodzina Pochodzenia Marii Ryś oraz Skala Centralności Religijności Stefana Hubera. Ostatnia czwarta część jest analizą otrzymanych wyników. Uzyskane wyniki umożliwiają zaobserwowanie pewnej kierunkowości i współwystępowania stylu wychowania z czynnikami religijności.

Zaprezentowane rozważania teoretyczne oraz wynikająca z nich analiza empiryczna dotycząca religijności w świetle doświadczanych stylów wychowania okazują się ważne zarówno w sensie społecznym jak i duszpasterskim.

SŁOWA KLUCZOWE: wychowanie, style wychowania, rodzina, religijność

Summary

The parenting styles experienced during childhood as the correlates of the religiousness of adults

The pilot empirical research among the parents of the children preparing themselves for the sacrament of the Eucharist

The article presents the issue of the parenting styles experienced during childhood and the religiousness during adulthood. Family, which constitutes the first and natural environment of a child's development, exerts an impact on shaping the behavior patterns later in life.

The article consists of four parts. The first two parts are theoretical considerations and the other two present research. In the theoretical part the author describes the issue of parenting styles: democratic, authoritarian, liberal-loving, liberal-not-loving and religiousness. The third part presents the fundamental problem of the article which is searching for the answers to the main questions: are there any correlates of the parenting styles experienced during childhood and the religiousness during adulthood? and which parenting styles coexist and are mostly connected with the religiousness of adults? In order to answer the questions the author applied the two questionnaires: the Parenting Style Analysis. The Family Origin by Maria Ryś and Centrality of Religiosity Scale by Stefan Huber. The last part is the analysis of the results. The data obtained in the research allows one to observe a kind of directionality and the coexistence of the parenting style with religiousness factors.

The presented theoretical considerations and the resulting empirical analysis concerning the religiousness in the light of the experienced parenting styles prove to be important in a social sense, as well as the pastoral one.

KEYWORDS: parenting, parenting styles, family, religiousness

Bibliografia

- Allport G.W., Ross J.M., *Personal religious orientation and prejudice*, „Journal of Personality and Social Psychology” (1967), nr 5, s. 432-443.
- Bielecki J., *Wybrane metody badania postaw wartościujących i religijnych*, [w:] S. Siek [red.], *Wybrane metody badania osobowości*, Warszawa 1993, s. 358-390.
- Bukalski S., *Style przywiązaniowe nupturientów oraz inne czynniki psychologiczne jako predyktory jakości narzeczeństwa. Analiza empiryczna*, Szczecin 2013.
- Chlewiński Z., *Religia a osobowość człowieka*, [w:] H. Zimoń [red.], *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, Lublin 2000. s. 88-128.
- Czapów C., *Rodzina a wychowanie*, Warszawa 1968.
- Głaz S., *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2003.
- Godawa G., *Asymetria w wychowaniu religijnym w rodzinie*, „Studia Socialia Cracoviensia” (2010), nr 2, s. 163-171.
- Gosztyła T. *Rodzinne uwarunkowania dojrzałej religijności młodzieży*, Lublin 2010.
- Jankowska M., *Postawy rodzicielskie a poziom nadziei podstawowej i religijność personalna/apersonalna u młodych dorosłych*, „Fides et Ratio” (2013), nr 3, s. 130-157.
- Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym Familiaris Consortio*, [w:] M. Romanek [red.], *Adhortacje Apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 1, Kraków 2006, s. 89-213.
- Jarosz M., *Interpersonalne uwarunkowania religijności*, Lublin 2003.
- Jaworski R., *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin 1989.
- Kasik M., *Religijność a osobowość. Typy postaw religijnych a obraz siebie*, diecezja.wloclawek.pl/ttn/tom_1/kasik.rtf, (27.06.2015).
- Kenrick D.T., Neuberg S.L., Cialdini R.B., *Psychologia społeczna*, Gdańsk 2006.
- Kostrzewski J., *Postawy religijne rodziców dzieci i młodzieży lekko upośledzonej umysłowo*, „Roczniki Pedagogiki Specjalnej” (1997), nr 8, s. 234-285.
- Krok D., *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*, Opole 2009.
- Łydka W., *Religia*, [w:] A. Zuberbier [red.], *Słownik teologiczny*, Katowice 1998, s. 497-503.
- Łobocki M., *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2003.
- MacKenzie R., *Kiedy pozwolić? Kiedy zabronić?*, Gdańsk 2001.
- Muszyński H., *Rodzina. Moralność. Wychowanie*, Warszawa 1971.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007.
- Pastuszka J., *Osobowość a religijność człowieka*, „Roczniki Filozoficzne” (1964), nr 4, s. 5-16.

- Prężyna W., *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin 1981.
- Prężyna W., *Intensywność postawy religijnej a osobowość*, Lublin 1973.
- Przytacznik-Gierowska M., Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*, t. 2, Warszawa 2002.
- Ryś M., *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*, Warszawa 2004.
- Szymoń J., *Poziom narcyzmu a typ relacji do Boga*, „Zeszyty Naukowe KUL” (2000), nr 3-4, s. 39-53.
- Walesa Cz., *Psychologiczna analiza zmian w rozwoju religijności człowieka*, „Roczniki Filozoficzne” (1997), nr 4, s. 109-129.
- Walesa Cz., *Rozwój religijności człowieka*, [w:] Z. Chlewiński [red.], *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 143-180.
- Wolicki M., *Wychowanie do wartości*, Wrocław 1999.
- Wosińska W., *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004.
- Zarzycka B., *Skala Centralności Religijności Stefana Hubera*, „Roczniki Psychologiczne” (2007), nr 1, s. 133-157.
- Zarzycka B., *Polska adaptacja skali Centralności Religijności S. Hubera*, [w:] M. Jarosz [red.], *Psychologiczny pomiar religijności*, Lublin 2011, s. 231-261.
- Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Warszawa 1997.